

УДК 911.3

Чемерис С.Л.
кандидат географічних наук,
науковий співробітник
Інституту географії Національної академії наук України

ДИНАМІКА ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ У МАЛИХ МІСТАХ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті проаналізовано стан екологічної ситуації малих міст України як основних елементів опорного каркасу системи розселення більшості її регіонів. Виділено основні екологічні проблеми та розглянуті причини їх виникнення. На основі рейтингової оцінки основних екологічних показників у малих містах розрахований індекс їх екологічної сприйнятливості.

Ключові слова: *малі міста, екологічна ситуація, раціональне природокористування, природоохоронне законодавство.*

Черемыс С.Л. Динамика экологической ситуации в малых городах Украины на современном этапе

В статье проанализировано состояние экологической ситуации малых городов Украины как основных элементов опорного каркаса системы расселения большинства её регионов. Выделены основные экологические проблемы и рассмотрены причины их возникновения. На основе рейтинговой оценки основных экологических показателей в малых городах рассчитан индекс их экологического благополучия.

Ключевые слова: *малые города, экологическая ситуация, рациональное природопользование, природоохранное законодательство.*

Chemerys S.L. Dynamics of the environmental situation in small cities of Ukraine in the present period

The article analyzes the state of the environmental situation of small cities of Ukraine as the main elements of the reference frame system of settlement of most of its regions. The main environmental problems and their causes are considered. Based on the rating assessment of main environmental indicators in small towns the index of environmental favorability is calculated.

Key words: *small towns, environmental situation, environmental management, environmental legislation.*

Постановка проблеми. Перехід до ринкової системи господарювання призвів до загострення ряду економічних, соціальних та екологічних проблем в Україні. В сучасних умовах більшість малих міст зазнали значних негативних змін. Закриття частини підприємств, зменшення виробничих потужностей призводить до деградації малих міст, зростання безробіття, зубожіння територіальних громад. У таких умовах питання раціонального природокористування не відноситься до пріоритетних. Недосконалість промислових технологій, невідповідність екологічної інфраструктури вимогам природоохоронного законодавства посилює негативний вплив господарської діяльності на довкілля й призводить до забруднення атмосферного повітря, водних і земельних ресурсів, погіршення загального санітарно-гігієнічного

стану малих міст. Загострення екологічної ситуації в Україні в цілому та малих містах зокрема, вимагає наукового дослідження й вдосконалення процесу регіонального природокористування.

Аналіз публікацій. Питання регіонального природокористування, проблеми екології та урбоекології висвітлені у працях таких вчених, як О.М. Маринич, М.М. Паламарчук, Л.Г. Руденко, С.А. Лісовський, П.Г. Шищенко, В.П. Руденко, О.Г. Топчієв, М.А. Хвесик, В.П. Кучерявий, Я.О. Мольчак, В.М. Гуцуляк, О.Ю. Дмитрук, Ф.В. Стольберг, В.О. Фесюк та інших, що свідчить про актуальність та важливість даного напряму досліджень.

Метою статті є проаналізувати екологічну ситуацію у малих містах України, виявити територіальні відмінності та зміни екологічної

ситуації з 2000 по 2013 рік у малих містах різних регіонів України.

Виклад основного матеріалу. На 2015 рік в Україні налічувалося 364 малих міста (80% від загальної кількості міст країни), де проживає 20% міського населення. Для малих міст характерна невисока концентрація промислового потенціалу і невелика щільність забудови, розміщуються переважно галузі, що використовують місцеві природні ресурси. Нині відбувається деградація малих міст, зубожіння територіальних громад, економічна неспроможність більшості територіальних громад та органів місцевого самоврядування здійснювати власні повноваження, що зумовлює погіршення рівня та якості життя населення у малих містах.

Складна економічна ситуація, відсутність достатньої кількості робочих місць у малих містах змушує населення шукати альтернативні шляхи заробітку. У пошуках «швидких грошей» люди перекопують десятки гектарів територій (незаконний видобуток корисних копалин, зокрема вугілля на сході, бурштин на північному-заході), ведеться несанкціонована вирубка лісів, нераціональне використання земель населених пунктів, які «обросли» присадибними сільськогосподарськими ділянками. Неефективно використовуються землі рекреаційного призначення та землі відведені під об'єкти промисловості (у зв'язку з кризовою ситуацією та закриттям більшості підприємств значні площі пустують). Внаслідок дефіциту коштів у бюджетах малих міст майже припинена робота з генеральними планами населених пунктів, яка є основою для вирішення питань щодо забезпечення раціонального використання території.

Окремо слід виділити проблему накопичення виробничих та побутових відходів, виникнення сміттєзвалищ. У 2013 р. більше 2,5 тис. сміттєзвалищ потребували паспортизації. У малих містах щорічно у приватному секторі виявляється близько 2,5 тис. несанкціонованих звалищ, що мають площу понад 2 тис. га. [4]. Це пов'язано із недостатнім фінансуванням місцевих бюджетів та недосконалим правовим регулюванням повноважень місцевої влади.

Важливим показником, що характеризує екологічні наслідки господарської діяльності у

малих міських поселеннях є кількість викидів від підприємств, що надходять у атмосферне повітря. Аналіз викидів у атмосферне повітря проводився для 89 міст обласного підпорядкування різних регіонів України. Незважаючи на зменшення загальної кількості забруднюючих речовин, що надійшли у повітря у 2013 р. в Україні, кількість викидів у малих містах за цей же період зросла. За 12 років їх кількість збільшилася з 406,6 тис. т до 518,5 тис. т. Враховуючи загальну тенденцію до зменшення обсягів виробництва та закриття частини підприємств у більшості малих міст зростання кількості викидів свідчить про слабе очищення викидів та зношеність очисних споруд. Збільшення викидів характерне майже в усіх досліджуваних малих містах, однак найбільші зміни відбулися у деяких містах східних областей України (Дебальцево, Кіровське, Добропілля) та м. Ладижин, що дає 5% загальнодержавних викидів. Це пояснюється розміщенням у цих населених пунктах підприємств енергетичної та добувної промисловості [6; 7].

Серед регіонів України за кількістю викидів у атмосферне повітря виділяються малі міста старопромислових регіонів України (Донецька, Луганська, Дніпропетровська області), де розміщені переважно підприємства добувної промисловості, чорної металургії та потужні теплові електростанції. У 28 малих містах Донецької області абсолютні обсяги викидів шкідливих речовин в атмосферу перевищують 1 тис. т. на рік на 1 особу [1], у той час як у середньому в малих містах України кількість викидів на 1 особу у 2013 році становили 222 кг.

Кількість викидів, які продукують стаціонарні джерела більшості малих міст України складають переважно від 1 до 10 % всіх викидів регіону (рис. 1). За відсотком викидів у регіоні виділяються міста Армянськ, Красноперекіпськ та Володимир-Волинський, частка яких становить більше 25 % викидів регіону, що пов'язано з діяльністю підприємств хімічної та інших галузей промисловості. Зокрема, міста Армянськ, Красноперекіпськ та м. Дзержинськ (Донецька область) відносяться до списку міст з найбільшим рівнем забруднення повітря в Україні. У повітрі цих населених пунктів зафіксовані значні концентрації таких забруднюючих речовин, як формальде-

гід, діоксид азоту, оксид вуглецю, фенол, фтористий водень, бенз(а)пірен, завислі речовини та аміак [5].

За 10 років структура викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел у малих містах суттєво не змінилася, характерне збільшення кількості малих міст з часткою викидів до 10 % від регіональних (рис. 2). Зниження частки викидів відбувається переважно у результаті зменшення промислового потенціалу, зміщення його до середніх та великих міст. Ця тенденція прослідковується переважно у малих містах центральних (Знам'янка, Золотоноша, Ватутіне) та північно-східних (Глухів, Ромни, Охтирка, Лебедин) регіонах України, де експортна спрямованість більшості агрофірм та агрохолдингів позбавили місцеві підприємства сільськогосподарської сировини, що призвело до зменшення кількості діючих промислових підприємств. За кількістю викидів зберігається домінування малих міст індустріальних регіонів (Донецька,

Дніпропетровська, Луганська і Запорізька області). Також збереглася частка викидів у Армянську та Красноперекоську, ще більше зросла частка викидів забруднюючих речовин у м. Ладизин, де основну їх частину продукує Ладизинська ТЕС ПАТ «Західенерго» (75,7% загальнообласного обсягу) та філія «Птахокомплексу» ТОВ «Вінницька птахофабрика» (5,0% від загальнообласного показника викидів) [4; 6; 7].

Іншим важливим показником, що характеризує стан навколишнього середовища у малих містах є кількість викидів від транспортних засобів. Сучасний спосіб та ритм життя призводить до збільшення кількості індивідуального, громадського та робочого транспорту. Однак відсутність відповідної нормативно-правової бази виводить на дороги машини з високим ступенем зносу та неналежним технічним станом, які викидають значну кількість шкідливих речовин, неспалених залишків пального. Зокрема у 2013 р. викиди від індивідуального

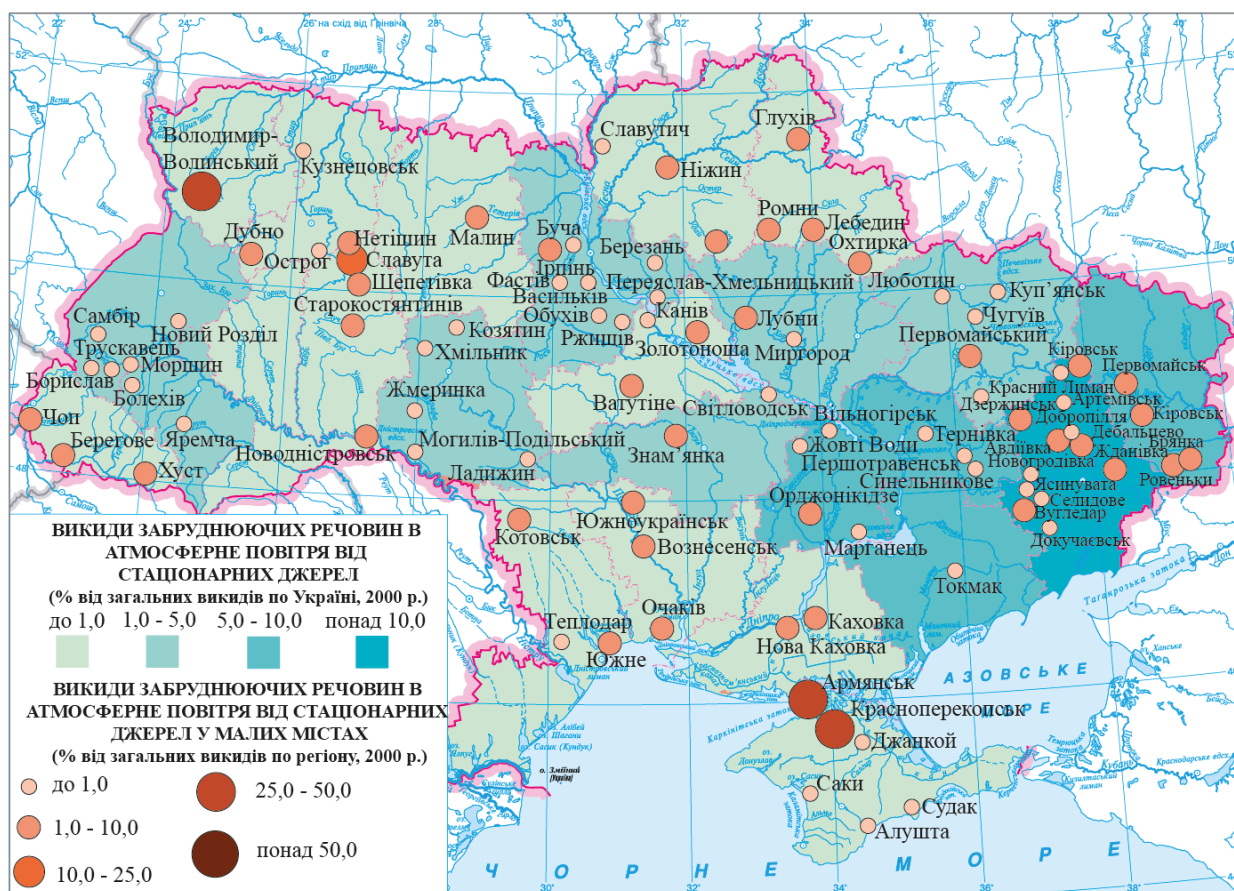

Рис. 1 Частка викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел у малих містах України, 2000 р.

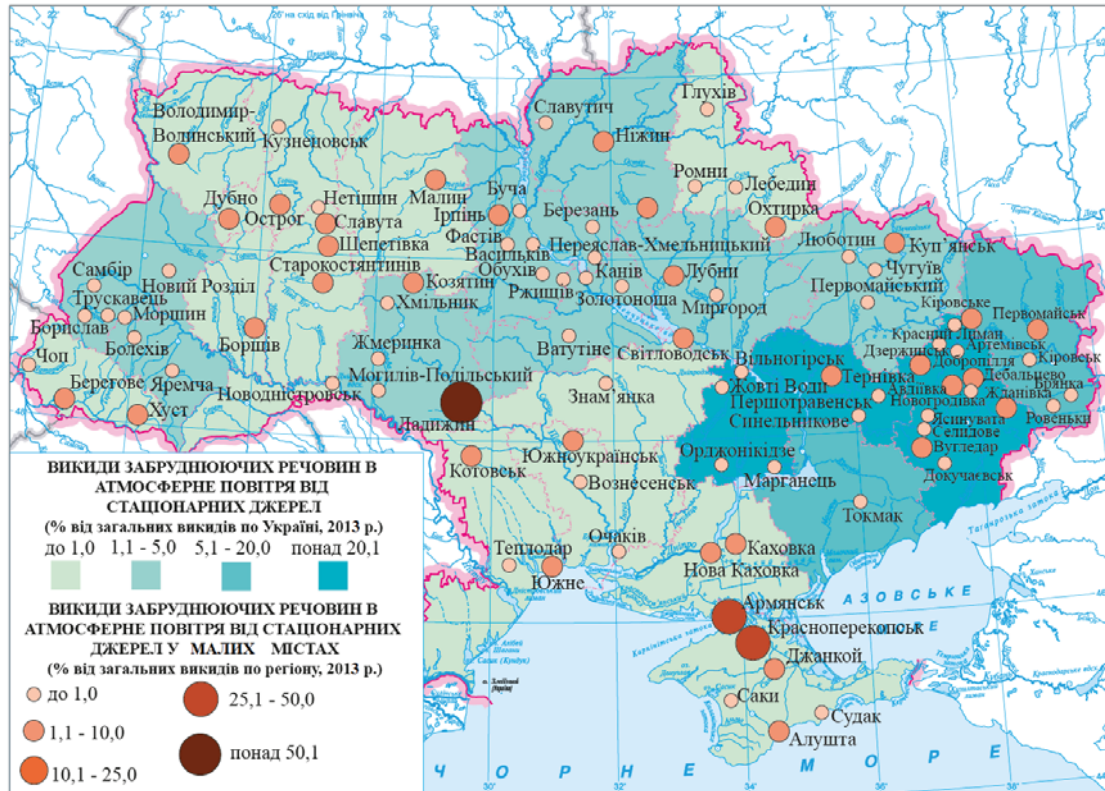

Рис. 2. Частка викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел у малих містах України, 2013 р.

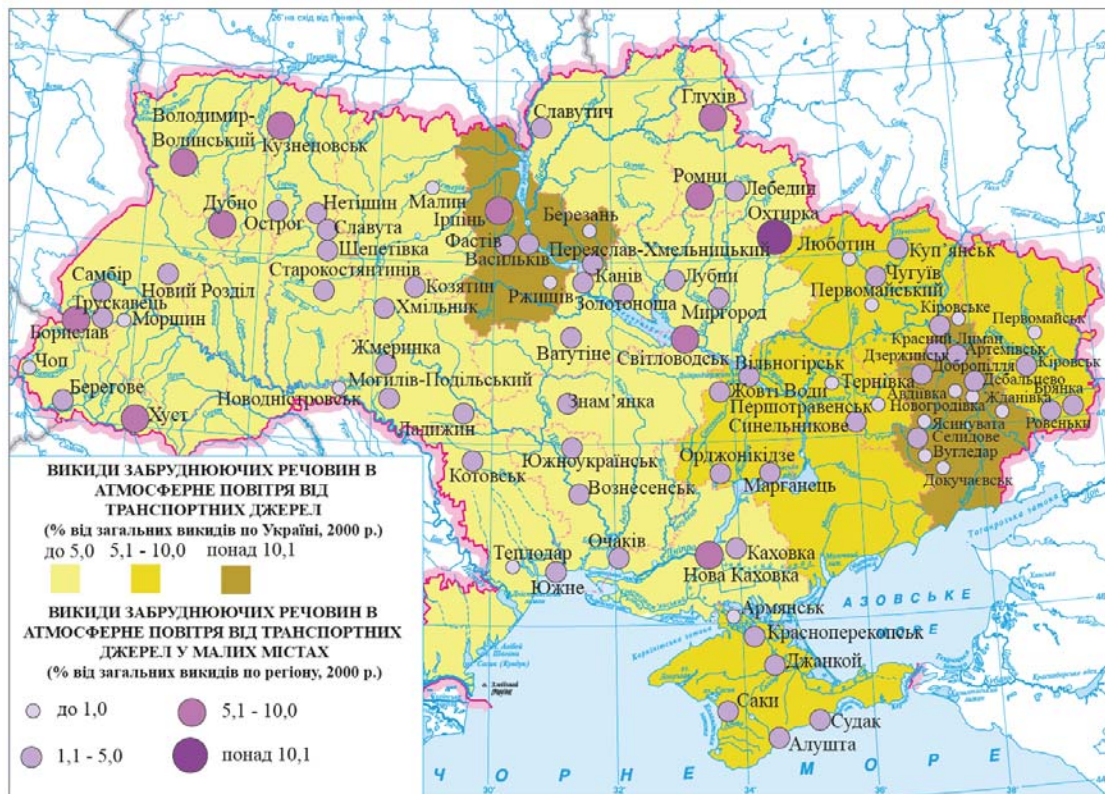

Рис. 3. Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від транспортних джерел, 2000 р.

транспорту складала 68% всіх викидів від транспортних засобів [4].

Найбільша кількість викидів від пересувних джерел характерна малим містам високоурбанізованих промислових районів (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Львівська області) та Київської області (рис. 3), що пов'язано із виробничими перевезеннями у індустріальних областях та впливом столиці, що притягує значну частину індивідуальних та виробничих перевезень. Для Донецької та Київської областей характерна найбільша частка викидів серед регіонів України (близько 10%). Серед 89 досліджуваних малих міст найбільша кількість викидів від пересувних засобів зафіксована у містах Авдіївка, Добропілля, Селідове, Ірпінь та Куп'янськ. Значно менше викидів надходить у повітря малих міст північних (за винятком Київської) та південних областей України. Слід зазначити, що у малих містах південних регіонів (Одеська, Херсонська області) кількість викидів від транспортних засобів збільшується в літній період за

рахунок значної кількості туристів, які приїждять у регіон [2].

У 2013 р. найбільша кількість забруднюючих речовин від транспортних джерел надійшла у Київській області (рис. 4), що підтверджує роль столиці як економічного та міграційного центру, де значна кількість маятникових та інших видів переміщень. Серед інших регіонів за кількістю викидів виділяються індустріальні області (Дніпропетровська, Донецька). У структурі викидів збільшилася частка Одеської та Львівської областей, що пов'язано з їх прикордонним та приморським положенням, активізацією економічної діяльності та зростанням туристичних потоків у дані регіони. У більшості малих міст частка викидів становить від 1 до 5% від загально регіональних. Отже, забезпеченість транспортними засобами у малих містах різних регіонів приблизно однакова.

Не менш важливим показником, що характеризує стан навколишнього середовища у малих містах та впливає на здоров'я населення

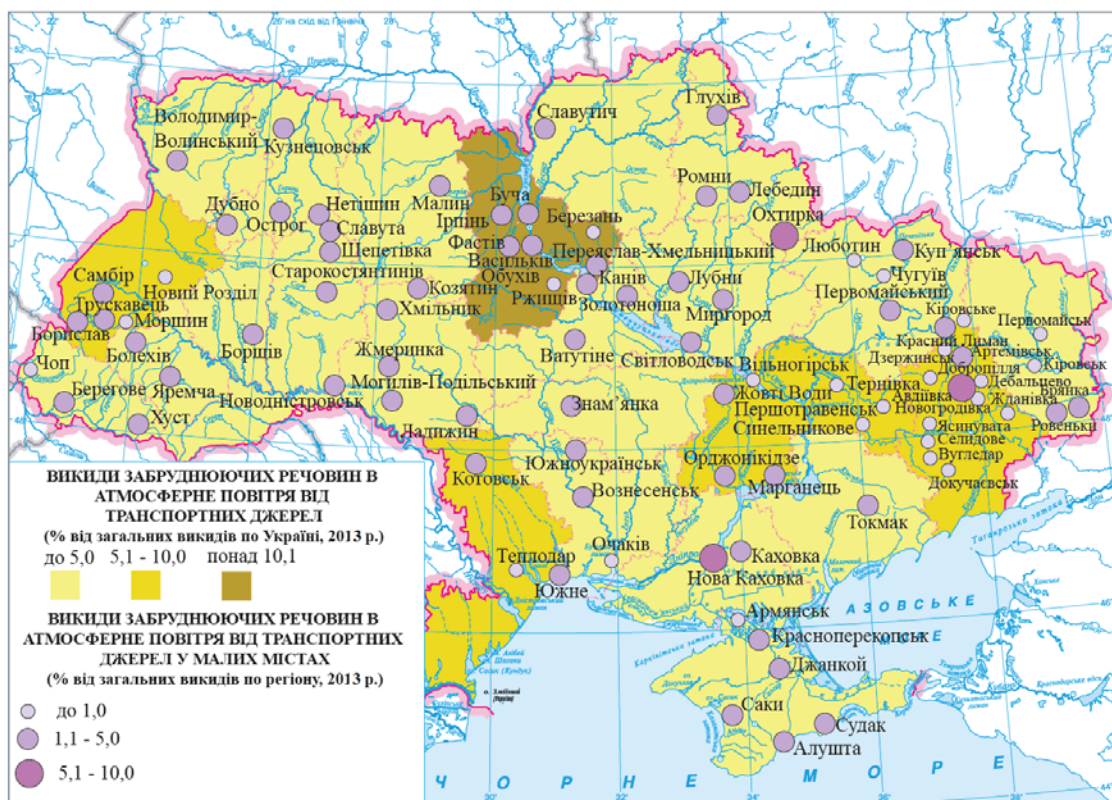

Рис. 4. Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря від транспортних джерел, 2013 р.

є споживання води і її якість. Серед користувачів водних ресурсів вагому частку займають населенні пункти, промисловість та сільське господарство. Як видно з рис. 5 споживання чистої води у малих містах переважно зменшилося. У регіональному розрізі зменшення споживання води у 2013 р. зафіксовано у Херсонській та Одеській областях. Тоді як найбільші обсяги споживання характерні для промислових регіонів (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька області) та столичного [4]. Серед малих міст максимальне споживання води характерне для міст Кузнецовськ, Южноукраїнськ, Нетішин, що пов'язано з діяльністю в них атомних електростанцій, які є одними з найбільших споживачів водних ресурсів серед галузей промисловості. У кожному з них на 1 жителя припадає понад 1 тис.м³ використаної свіжої води. За обсягом використання свіжої води також виділяються такі міста, як Нова Каховка, Куп'янськ, Южне, Ірпінь та Каховка, у яких обсяг споживання становить більше 100 м³ на 1 особу. Удвічі, порівняно з 2000 роком, скоротилося споживання свіжої води у містах

Самбір, Очаків, Котовськ, Теплодар, Шепетівка [6; 7]. Зменшення водозабору у багатьох малих містах відбулося у результаті зменшення кількості працюючих підприємств, зменшення чисельності населення міст та більш економного використання води внаслідок встановлення лічильників води та підвищення цін за споживання води.

Однак забезпеченість водою населення малих міст неоднакова. Майже 2,5 млн. населення у 102 малих містах отримують питну воду за графіком. Найбільше питна вода за графіком подається у Луганській області – 24 міст, АР Крим – 15, Львівській – 14, Одеській – 7 областях [3; 4].

Особливу увагу слід звернути на якість водних ресурсів. Екологічний стан поверхневих водних об'єктів і якість питної води суттєво впливає на здоров'я населення та епідеміологічну ситуацію в місті й регіоні в цілому. Відповідно до інформації Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України 4,6 млн. жителів у 161 малому місті отримує питну воду з відхи-

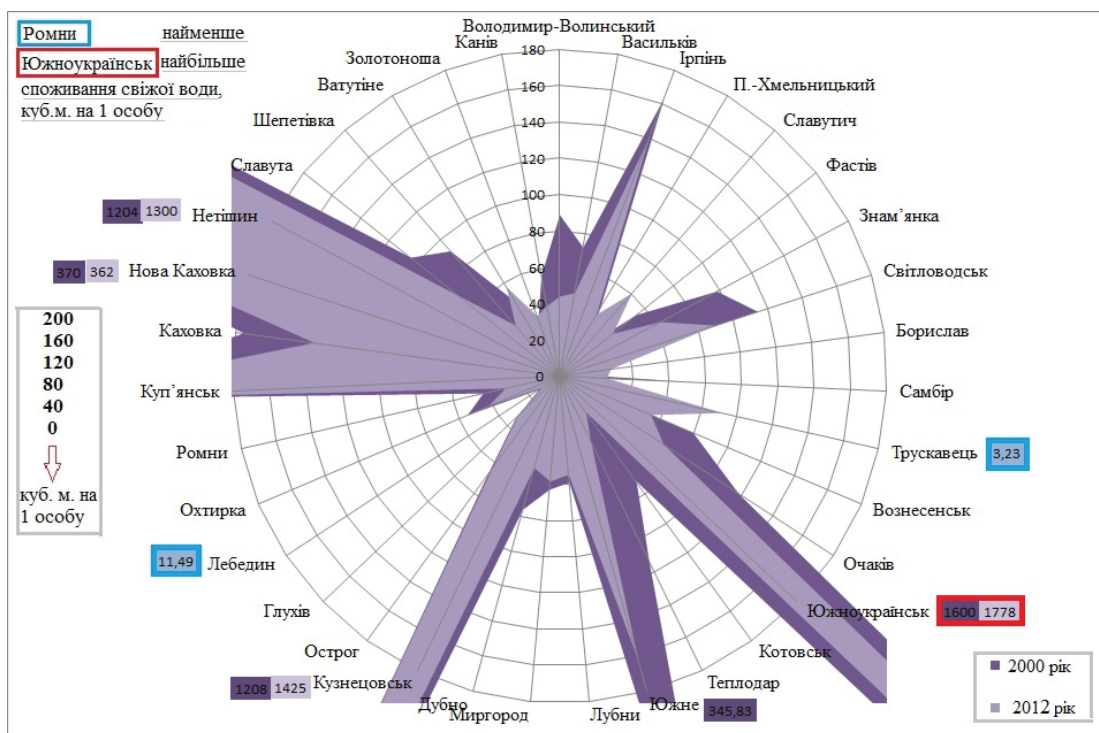

Рис. 5. Використання (споживання) води у малих містах України за 2000 і 2012 рік, м³ на 1 особу

ленням від нормативних вимог за основними фізико-хімічними показниками: хлориди, сухий залишок, сульфати, фтор, загальне залізо, нітрати, аміак, марганець. Найбільша кількість населених пунктів, де питна вода не відповідає санітарно-гігієнічним нормативам зафіксовано у Луганській області – 24,5% від відпущеної води, Херсонська – 13,6%, Дніпропетровська – 4,9% від відпущеної води. Основними забруднювачами є перевантажені та зношені очисні споруди комунальних мереж, що перебувають у незадовільному технічному стані, які скидають забруднені або недостатньо очищені стічні води підприємств і організацій розміщених у містах. Складна ситуація зі скиданням забруднених вод у малих містах, де розміщені підприємства гірничо-видобувного та металургійного комплексів Придніпров'я та Донбасу. Їх водоканали скидають понад 90% забруднених стоків. Відповідно найбільший відсоток відхилень за санітарно-хімічними показниками відмічено у містах Луганської (84%), Донецької (76%), Дніпропетровської 64% та Запорізької (59%) областях, що значно перевищує загальнодержавні показники [5].

Для визначення екологічної сприятливості малих міст була проведена рейтингова оцінка основних екологічних показників (рис. 6). Виведений загальний індекс для 89 досліджуваних малих міст показав, що майже у третини малих міст екологічна ситуація характеризується низьким та нижче середнього індексом сприятливості.

Значна частина малих міст з складною екологічною ситуацією розташована у східних регіонах України (Авдіївка, Дзержинськ, Добропілля, Селідове). Вищий від середнього індекс сприятливості екологічної ситуації характерний 23 малим містам, що знаходяться переважно у північно-східних (Ромни, Лебедин, Глухів, Люботин, Чугуїв), західних (Моршин, Кузнецовськ, Нетішин, Новий Розділ, Новодністровськ) та південних (Токмак, Саки, Вознесенськ, Южне) областях України.

Іншим важливим аспектом характеристики екологічної ситуації малих міст є динаміка індексу екологічної сприятливості, що ілюструє зміни стану навколишнього середовища, які відбулися в малих містах за 13 років. Покращення екологічної ситуації та зростання

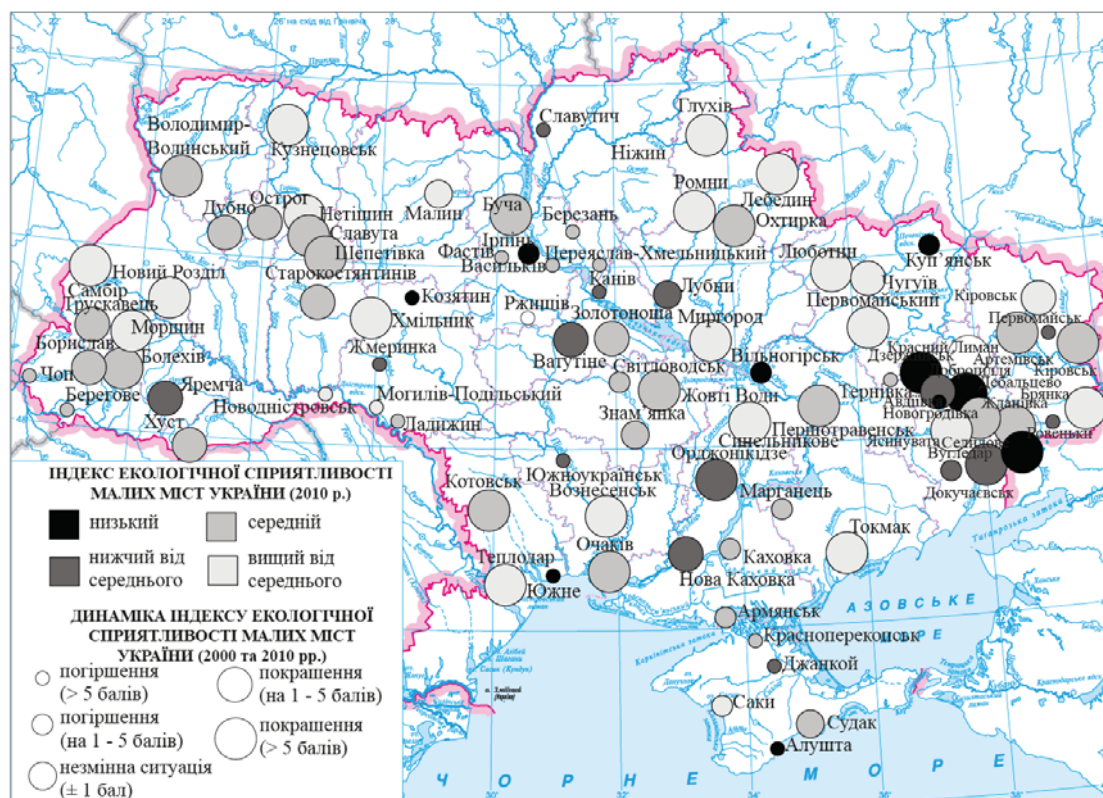

Рис. 6. Індекс екологічної сприятливості малих міст України

індексу характерне 2/3 малих міст та ще у 4 населених пунктах індекс не змінився, а відповідно екологічна ситуація не погіршилася. Найбільше зростання індексу характерне для таких малих міст, як Кіровськ, Токмак, Буча, Жданівка, Глухів. Однак, покращення екологічної ситуації у більшості малих міст зумовлено не запровадженням сучасних очисних споруд, а занепадом промислового потенціалу та зменшенням чисельності населення.

Погіршення індексу екологічної сприятливості відбулося у третині досліджуваних малих міст. У територіальному відношенні їх можна об'єднати у декілька груп. До першої групи відносяться малі міста Вінницької області (Козятин, Ладижин, Жмеринка), які мають одні з найгірших показників. Також виділяються малі міста південних регіонів України (Южне, Южноукраїнськ, Каховка, Армянськ, Джанкой, Красноперекіпськ, Марганець). В окрему групу слід віднести малі міста східних областей (Ровеньки, Авдіївка, Вугледар, Первомайськ, Купянськ), ще одну групу, де спостерігається погіршення індексу екологічної сприятливості, формують малі міста Київської області (Березань, Фастів, Ірпінь, Васильків, Ржищів, Переяслав-Хмельницький).

Висновки. Таким чином, стан екологічної ситуації більшості малих міст визначається як несприятливий. Позитивні зрушення зумовлені переважно зменшенням обсягів виробництва та чисельності населення. Зношеність основного очисного обладнання, відсутність зворотнього водоспоживання на промислових підприємствах, незадовільний стан інженерної інфраструктури, низький рівень екологічної свідомості населення призводять до значної деградації всіх компонентів навко-

лишнього природного середовища малих міст. Економічна криза посилює несприятливі екологічні процеси, оскільки відсутня можливість заміни старих «ресурсо-» та енергоємних виробництв, зношених комунальних та інженерних споруд.

Важливими залишаються питання удосконалення системи державного управління у сфері охорони навколишнього середовища, дотримання чинного природоохоронного законодавства та нарощення законодавчої бази з питань регулювання впливу господарської діяльності на навколишнє середовище, підвищення екологічної свідомості населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Екологічний паспорт Донецької області за 2010 р. Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua>
2. Екологічний паспорт Херсонської області за 2010 р. Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua>
3. Матеріали до Національної доповіді України за 2011 р. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – Режим доступу: <http://minregion.gov.ua>
4. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2013 році / Міністерство екології та природних ресурсів України. – К., 2015. – 146 с.
5. Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки України у 2014 році / Державна служба з надзвичайних ситуацій. Організатор-виконавець Український науково-дослідний інститут цивільного захисту ДСНС України – К., 2015. – 365 с.
6. Статистичний збірник «Регіони України» 2000 р. Ч. 1 / За редакцією І. М. Жук. Державна служба статистики. – К. – 2000 – 298 с.
7. Статистичний збірник «Регіони України» 2013 р. Ч. 1 / За редакцією І. М. Жук. Державна служба статистики. – К., 2013. – 267 с.